

**«МАЛОРОСІЙСЬКІ» КОЗАКИ В ЮРИДИЧНІЙ КЛАСИФІКАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**
**«LITTLE RUSSIAN» COSSACKS IN LEGAL CLASSIFICATION
RURAL POPULATION OF RUSSIAN EMPIRE**

Миц М.М.,

здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України

Зважаючи на необхідність вивчення правового статусу козацтва Північного Лівобережжя у першій половині XIX ст., у статті на основі Зводу законів Російської імперії розглянуто місце «малоросійського» козацтва в юридичній класифікації населення Російської імперії вказаного періоду. Шляхом узагальнення загальних і спеціальних норм, встановлених для козаків, визначено основні засади їх юридичного статусу.

Ключові слова: «малоросійське» козацтво, структура населення, юридичний статус, Звід законів Російської імперії.

Принимая во внимание необходимость изучения правового статуса казачества Черниговской и Полтавской губерний в первой половине XIX ст., в статье на основе Свода законов Российской империи рассмотрено место «малороссийского казачества» в юридической классификации населения Российской империи указанного периода. Путем обобщения общих и специальных норм, установленных для казаков, определены базовые принципы их юридического статуса.

Ключевые слова: «малороссийское» казачество, структура населения, юридический статус, Свод законов Российской империи.

The studying of legal status of the Cossacks of Chernigiv and Poltava regions in the first half of XIX century is very important for historical-law science. The place of the Cossacks of Little Russia in juridical classification of the population of Russian empire is considered in this article. By generalization of total and special for Cossacks norms of Statute-Book of Russian empire, the base principals of legal status of the Cossacks of Little Russia was defined.

Key words: Cossacks of Little Russia, structure of population, legal status, Statute-Book of Russian empire.

Постановка проблеми. В сучасних умовах становлення незалежної Української держави відбувається переосмислення історичного досвіду, пов'язаного з проблемами еволюції її державно-правових інститутів. Важливим є вивчення характеру соціально-економічних відносин, що формувалися в українському суспільстві в різні часи, оскільки саме вони є одним із найпотужніших факторів, що визначають розвиток будь-якої держави. Знання соціальної структури населення та правового статусу його основних категорій дає змогу глибше зрозуміти історичні та державотворчі процеси, які відбувалися в суспільстві на певному етапі розвитку останнього.

Проблеми еволюції суспільного ладу, прав та обов'язків основних категорій українського населення, зокрема у кінці XVIII-першій половині XIX ст., ще не знайшли достатнього висвітлення у науковому доробку вітчизняних та зарубіжних істориків. Великою прогалиною у даному контексті є дослідження суспільно-правового статусу козацтва Північного Лівобережжя: ліквідація козацьких інститутів державотворення лише ознаменувала початок процесу асиміляції козаків серед непривілейованих станів населення, але аж ніяк не означала їх повного розчинення серед селянства.

Стан дослідження. Питаннями становлення соціально-правового статусу козацтва Північного Лівобережжя займалися М. Стороженко [1], І. Теличенко [2], Н. Василенко [3], Д. Багалій [4], Л. Падалка [5]. Вивченню соціальної структури населення Російської імперії присвячені дослідження В. Мякотина [6], Б. Миронова [7]. Проблемами правового статусу сільського населення Російської імперії займалися Т. Лазанська [8], А. Дружиніна [9], Н. Дунаєва [10]. Дослідженню інтеграції українського козацтва до соціальної структури імперії присвячені роботи З. Когута [11], О. Бачинської [12], В. Яценка [13]. Правовий статус козаків кінця XVIII–XIX ст. залишається практично не вивченим, що зумовлює необхідність постановки та розгляду даної проблеми в контексті розвитку та поглиблення знань історико-юридичної науки.

Метою даної статті є дослідження окремого сюжету правового статусу козаків першої половини XIX ст., а саме – місця козацтва Чернігівської і Полтавської губерній у юридичній класифікації населення Російської імперії. Завдання роботи полягають в актуалізації необхідності до-

слідження загальної картини правового статусу козацтва у першій половині XIX ст.; характеристиці базових засад юридичного статусу козаків в умовах станової організації суспільства та їх впливу на сукупність станово-диференційованих прав та обов'язків, визначених за «малоросійськими» козаками.

Виклад основного матеріалу. Особливості розвитку уявлень про права та обов'язки підданих у Російській імперії пов'язані з тривалим збереженням станового устрою. Становий тип організації держави почав зазнавати змін лише з другої половини XIX ст. До цього часу еволюція законодавства ґрунтувалася на закріпленні правового статусу конкретного стану, станової групи з урахуванням необхідності формування певного об'єму «загальних» (спільних) прав та обов'язків російського підданого. Станово-диференційовані права та обов'язки російських підданих розглядалися як основна гарантія стабільності абсолютної монархії. Відмінності у правовому, соціально-економічному та політичному становищі російських підданих сприймалися верховною владою і суспільством як справедливі. Вважалося, що кожний стан повинен мати чітко визначені права і свободи в залежності від покладених на нього обов'язків перед державою і тієї користі, яку вони приносять останній. До 1832 р. юридичний статус «природного» підданого в Росії був недостатньо мірою конкретизований: права і обов'язки містилися у різноманітних правових актах, норми яких часто суперечили одна одній. Звід законів Російської імперії став результатом систематизації станових статусів підданих. Відтепер – за кожним станом було чітко закріплено об'єм прав і обов'язків [9, с. 7-9]. Аналіз положень Зводу дає змогу відтворювати картину юридичного побуту населення імперії, характеризувати тенденції розвитку державно-правових явищ у XIX ст.

Все населення Російської імперії згідно законодавства було поділено на міське та сільське, яке, у свою чергу, розподілялося на чотири основні стани: дворянство, духовенство, селянство і міські обивателі, для кожного з яких було встановлено різні права та обов'язки [14, с. 1]. Відповідно до ст. 628 Зводу законів про стани Зводу законів Російської імперії, всі сільські обивателі були поділені на чотири розряди: «водворенные на землях казенных», «водворенные на землях удельных», «водворенные на

землях дворцових», «водворенные на землях владельческих» і «водворенные на собственных землях» [14, с. 122]. Дана класифікація була зроблена законодавцем відповідно до повноти права володіння, користування та розпорядження землею між категоріями власників.

Під поняттям «козаки» Звід законів визначає тих військовослужбовців, які офіційно перебували на службі у імператора, і проживали у спеціально створених військових поселеннях. Нашадки козацтва на території Північного Лівобережжя мали юридично закріплену назву «малоросійські» козаки, що було пов'язано з концепцією Малоросії та «малоросійського» народу. «Малоросійські» козаки були частиною сільського населення імперії і входили до розряду державних поселян. У ст. 629 Законів про стани дається пряма вказівка на те, що до державних (казенних) поселян на праві тих, що раніше належали до окремих управлінь, нарівні з двірцевими, монастирськими, синодськими, церковними, економічними, чорносошними, коронними, ранговими, військовими, коронно-посполитими обивателями належали козаки і козацькі підсудки Чернігівської та Полтавської губерній [14, с. 3]. «Малоросійські» козаки, наряду з однодворцями, вільними обивателями, однодворцями західних губерній, вільними хліборобами, кантоністами, панцирними боярами і татарами тощо, належали до розряду сільських обивателів, що проживали на землях приватних [14, с. 123].

Таким чином, соціально-правовий статус козацтва на загальних (спільних) засадах станової організації суспільства було врегульовано нормативними актами передбаченими для державних селян, що проживали на приватних землях. Четвертим відділом «Про малоросійських козаків» четвертого розділу Законів про стани законодавець встановлює ряд специфічних особливостей правового регулювання статусу суспільної групи козацтва Північного Лівобережжя.

Отже, кожна людина, у зв'язку за приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи, розряду та стану, у вчиненні певних правових дій чітко керується виключно тими правами та обов'язками, які були безпосередньо передбачені законом для відповідної суспільної категорії. Як правило, ці права та обов'язки передавалися з покоління в покоління, при чому – діти завжди успадковували правовий статус свого батька. Мати ж, якщо вона за своїм походженням належала до вищої соціальної верстви населення, аніж її чоловік, мала право зберігати за собою права та обов'язки, надані їй з народженням, але наділяти такими правами своїх дітей від чоловіка нижчої суспільної категорії жінка не була уповноваженою, хоча при одруженні з чоловіком вищого соціального рангу – жінка автоматично переходила до його соціально-правового положення [14, с. 3].

Законодавець встановлює інститути вступу, припинення, призупинення та відновлення прав стану.

Аналізуючи норми законодавства, можна дійти висновку, що в імперії було дозволено вступати стороннім особам до стану «малоросійських» козаків – адже прямої вказівки про заборону ані в загальних, ані в спеціальних положеннях визначено не було. У ст. 633 визначено, що вступ до вільного сільського стану відбувається на основі добровільного запису або переходу з іншого стану. Ст. 635 містить прямі вказівки обмежувального характеру щодо заборонених категорій державних поселян, вступ у які був обмежений законом. У ній мова йде про те, що особи можуть записуватися згідно свого бажання в поселення як удільного, так і казенного відомства, окрім як до однодворців, до якого люди стороннього відомства не приймаються [14, с. 125]. Цікавим є той факт, що правовий статус «малоросійського» козацтва загалом був дуже близький до правового статусу вищезгаданих однодворців, але, як бачимо, в даному випадку вступ до стану козаків був фактично дозволеним вищом [14, с. 125]. Зарахування до сільського стану відбувалося на основі правил зарахуван-

ня до міських спільнот, за умови отримання згоди від сільського сходу і наявності, якщо потрібно, увольнительної та виду на проживання. Сільський схід готував рішення про прийняття людини до свого стану, у якому надавав згоду на прийняття просителя, брав на себе відповідальність за нього у виплаті податків і повинностей, зобов'язувався надати йому необхідну кількість землі для ведення господарства. Дане рішення подавалося до Палати Державних Маєтностей, і за умови згоди якої, людина зараховувалася до стану державних поселян. Сільський старшина, за згоди сільського сходу, робив розпорядження про відведення новоприйнятому членові присадибної ділянки під забудову і про виділення землі під пашню і сінокос, на рівних зі старожилами поселення правах [14, с. 125-126].

Інститут призупинення прав стану – тобто тимчасового їх припинення, визначено у ст. 6 Законів про стани. Права стану призупинялися у випадку «душевних недуг» і при визнанні особи безвісти відсутньою. «Душевними недугами» визнавалися безумство і втрата розуму, що визнавалися згідно «Правил переконання» встановлених Зводом законів цивільних Зводу законів Російської імперії. Статус безвісти відсутнього особі присвоювали у випадку її зникнення з місця проживання на термін більше 10 років, за відсутності жодної інформації про її нинішнє місце перебування, або – якщо людина, виїхавши за кордон, там і залишалася більше дозволеного терміну (для козацтва – більше 3 років) [14, с. 1].

Підставами припинення прав стану були: 1) перехід до іншого стану; 2) вступ на військову службу; 3) позбавлення станових прав у судовому порядку.

Згідно зі ст. 825 розділу четвертого, четвертого відділу «Про малоросійських козаків» Законів про стани [14, с. 158] «малоросійські» козаки у питаннях переходу до інших неоподатковуваних і оподатковуваних станів прирівнюються до державних поселян, причому окрім виконання умов при переході встановлених для останніх, козак повинен був відбутися рекрутську повинність і не перебувати у рекрутській черзі, не мати недоїмок (податкових боргів) і позбутися права власності на спадкові козацькі земельні володіння, попередньо продавши ділянки предстваникам козацького стану, або – передавши їх у власність козацької общини.

Що стосується втрати козаками станових прав при вступі на військову службу, то в даному випадку в законодавстві простежується певна юридична колізія: згідно з Рекрутським уставом, козак зарахований на військову службу, у документаті зберігав статус «малоросійського» козака. Більше того, навіть візуально, козака завжди можна було відрізнити від інших солдатів: особам приналежним до козацького населення законом заборонялося при постризі вибривати лоб і потилицю, що не було характерним для інших військовослужбовців [15, с. 137]. Отже, з одного боку, козак втрачав права стану, прирівнюючись у проходженні військової служби до решти військовослужбовців, а з іншого – зберігав традиційну своєрідність свого походження [16, с. 444-448].

Законодавством визначено, що ніхто не може бути позбавлений прав стану окрім наступних випадків: коли особа визнавалася винною у скоєнні злочину і була засуджена до політичної смерті або заслання на каторгу чи на поселення; коли російські піддані, виїхавши за кордон, не поверталися на Батьківщину; коли російські піддані виїжджали до інших країн без отримання на те відповідних дозволів. Детальніше дані положення характеризуються у кримінальному законодавстві [14, с. 1-2]. Тим не менше, якщо чоловік втрачав права стану, то згідно загальноновстановленого порядку, це не впливало ані на його дружину, ані на дітей. Останні зберігали всі права, навіть якщо вони їхали за засудженим у заслання. Що ж стосується майна особи, позбавленої станових прав, то воно підлягало тим же правилам спадкування, як і після померлого [14, с. 2].

Законодавцем передбачено право особи на «відшукування» (відновлення) прав стану у випадку їх втрати не через вчинення злочину, а у зв'язку з іншими обставинами, такими як помилка при складанні ревізії або незаконне закріпачення. Вказане право досить активно використовувалося козацтвом. Особа, що бажала повернути втрачені права і обов'язки, подавала клопотання до суду і на основі пред'явлених доказів суд міг ухвалити рішення про поновлення станових прав, незаконно втрачених людиною раніше. Строки давності при цьому не встановлювалися [14, с. 2].

Кожна людина, окрім того, що була приналежною до конкретно визначеного стану, також була юридично закріпленою за певною територією – місцем свого постійного проживання, за межі якої вона не могла відлучатися без отримання спеціального дозволу чи паспорта. Питання про тимчасову або постійну зміну місця проживання також дістало чітку регламентацію у законодавстві, а саме – у Зводі уставів про паспорти і втікачів Зводу уставів благочинія Зводу законів Російської імперії [17]. В регламентації даного питання, на козацтво поширювалися загальноприйняті правила, що були встановлені для всіх категорій державних поселенців [14, с. 256-266].

Всі акти стану по духовному відомству були зафіксовані у приходських (метричних) книгах кожного Православного приходу. Така книга видавалася одна на церкву, де зберігалася повсякчас. Кожна метрична книга складалася з трьох частин: перша містила інформацію про новонароджених; друга – про тих, що укладають шлюб; третя – про померлих. Записи робилися священниками обов'язково та невідкладно. Будь-які виправлення у книзі було заборонено робити, а у разі помилки – слово чи речення бралось у рамку, а запис просто продовжувався під низом. Відповідно до інформації, записаної до приходської книги людині видавалися метричні свідоцтва про всі акти, що стосувалися її безпосередньо. Паралельно із церквами, фіксацією

відомостей про всі наявні акти стану займалися міська і земська поліція. Щороку відомості представлені даними органами для точності і виправлення помилок порівнювали з консисторськими (церковними).

Що стосується обрання людиною сільського стану місця свого постійного проживання, то у законі визначено, що таким особам було дозволено проживати як у селах (селищах), так і в містах. Єдиною заборонаю для останніх було поселення у столицях імперії. Будинки представникам сільського стану було дозволено як будувати, так і купувати. Проте, для проживання у містах, селяни повинні були отримувати види на проживання від тих чиновників, у відомстві яких вони перебували. У випадку, коли людина хотіла займатися торгівлею, то їй обов'язком було отримання посвідчення по торгівельним розрядам. Тим не менше, якщо козак-державний селянин проживав у міській місцевості, це не звільняло його від виконання обов'язків, характерних для сільського стану – сплати податків, відбування рекрутських і земських повинностей по сільському відомству. Натомість на нього було покладено зобов'язання виконувати міські повинності, характерні для міських обивателів [14, с. 131].

Висновки. Підводячи підсумки, слід відзначити, що за Зводом законів Російської імперії юридичний статус козацтва Північного Лівобережжя набув чіткої регламентації з визначенням об'єму прав та обов'язків за останніми. Суспільно-правовий статус козаків на загальних засадах станової організації Російської держави було врегульовано нормативними актами, передбаченими для державних селян, розряду тих, що проживали на приватних землях, що обумовило станово-диференційовані відмінності правового статусу останніх відносно решти суспільних груп. Подальше вивчення різних аспектів правового статусу козацтва Північного Лівобережжя дасть змогу відновити повну картину їх історико-юридичного побуту доби «після козацького періоду».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стороженко Н. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1897. – №№ 4; 6; 10–12.
2. Теличенко И. В. Словесные нужды и желанья малороссиян в эпоху екатерининской комиссии / И. Теличенко // Киевская старина. – 1888. – № 10; 1890. – № 8–12; 1891. – № 1, 2.
3. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. – №№ 11, 12.
4. Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 560–592.
5. Падалка Л. О происхождении и особенностях владения казачьими наследственными землями в Малороссии / Л. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Выпуск 5. – Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд, 1808. – С. 223–225.
6. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. / Венедикт Александрович Мякотин. – вып. 1. – Прага, 1924; вып. 2, 3. – Прага, 1926.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократии, семьи, гражданского общества и правового государства. / Борис Николаевич Миронов. – СПб., 2000. – Т. 1–2.
8. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. / Тамара Ивановна Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.
9. Дружинина А. В. Эволюция юридического статуса подданного Российской империи: 1762–1906 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. Дружинина. – Сочи, 2005 – 20 с.
10. Дунаева Н. В. Эволюция правового статуса свободных сельских обывателей Российской империи в XIX в.: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора. юрид. наук: спец. 12.00.01 «теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. Дунаева. – СПб., 2011 – 48 с.
11. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
12. Бачинська О. Історія українського козацтва XV–XX ст.: навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету / Олена Анатоліївна Бачинська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 104 с.
13. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «історія України» / В. Яценко. – Харків., 2007 – 30 с.
14. Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Законы о состояниях. – Т. 9. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 402 с.
15. Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Устави о повинностях. Свод уставов о повинностях рекрутской и земских. – Т. 4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 404 с.
16. Міц М. М. Правове регулювання рекрутської повинності «малоросійського козацтва» за Зводом законів Російської імперії / М. Міц // Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право. – 2011. – № 1. – Т. 2. – С. 444–448.
17. Свод Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленный. Свод уставов благочиния. – Т. 14. – ч. 3, 4, 5. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – 352 с.